

Джерела та література

1. Греченко В.А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – №9.
2. Шаповал Ю.І. Л.М. Каганович на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – №8.
3. Георг фон Раух, Густав Хильгер. Ленин. Сталин. – Ростов-на-Дону, 1998.
4. Кривицький В.Г. “Я был агентом Сталина”: Записки советского разведчика / Пер. с англ. – М., 1991.
5. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография / Ред. кол. А.С. Велидов и др. – М., 1978.
6. Мельниченко В.Ю. XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // Український історичний журнал. – 1989. – №12.
7. Зиновьев Г. Новые задачи партии // Правда. – 1923. – 7 ноября.
8. Державний архів Запорізької області.
9. Пленум губкома. Заключительное слово т. Петровского на общем собрании членов и кандидатов в члены КП(б)У // Звезда (Екатеринослав). – 1923. – 28 декабря.
10. Московская и Киевская оппозиции // Пролетарская правда. – 1924. – 15 января.
11. Дискуссия в Киеве // Пролетарская правда. – 1923. – 22 декабря.
12. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002.
13. Голос Донбасса // Коммунист. – 1924. – 8 января.
14. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000.
15. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.
16. Антонов-Овсієнко А.В. Л. Троцький – Й. Сталін – В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби) // Український історичний журнал. – 1992. – №3.
17. Петровський Г. На запитання селянам // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 11 грудня.
18. Скланский Эфраил Маркович // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат (Репринтное изд.). – М., 1989.
19. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М., 2002.

SUMMARY

The struggle of elite groups among the governing elite of the USSR led to the authorities in the country on several hostile camps. There is an attempt to reveal and analyze the reasons which led to the victory of Stalin's elite group in this struggle on the territory of Ukraine.

В.В. Перепада

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ДИРЕКТОРІЄЮ УНР ТА НІМЕЧЧИНОЮ

Відносини між Директорією УНР та Німеччиною склалися на тлі військової поразки Німеччини на Західному фронті, революції у самій Німеччині та протигетьманського повстання в Україні. Самі відносини пройшли через кілька етапів і визначалися, зрештою, геополітичними мотивами. Ці мотиви з боку Німеччини полягали у збереженні військово-стратегічного контролю й економічного впливу на сході Європи та намаганні залучитися на більш-менш рівноправній основі до нового світового та європейського порядку, який вибудовували держави-переможниці. Директорія УНР розглядала свої відносини з Німеччиною як механізм міжнародної легітимації режиму, залучення України до нової міжнародної та європейської системи держав та захисту суверенітету в конфлікті з більшовицькою Росією.

Ситуація в Україні після утворення Директорії УНР та нюанси у ставленні до України окремих країн Антанти дозволили Німеччині утриматись від масштабного

втручання в українську внутрішньополітичну боротьбу. МЗС у Берліні так характеризувало стан речей в Україні на 14 грудня 1918 р.: “Інформація, яка нам надходить, засвідчує, що Директорія захопила владу майже в усій країні. Як запевняють солідні національно свідомі українські діячі, які щойно прибули з України і де мали розмови з Винниченком та Петлюрою, Директорія має до диспозиції понад 80 000 чоловік регулярного війська. Мобілізаційний потенціал Директорії становить принаймні 500 000 чоловік... Мова йде не про якийсь там бандитський рух, а про широкий народний рух, який спрямований проти гетьмана. Антанта, вочевидь, не має єдиного погляду на ситуацію в Україні. Америка та Італія, судячи з усього, не відкидають ідеї незалежної України. Англія, здається, виступає за Федерацію, а Франція – за відновлення Росії... Ми заявили протест у міжнародній комісії з перемир'я проти думки, ніби ми зобов'язані перед країнами Антанти дбати про спокій та порядок на зайнятих російських теренах. Цю місію ми виконували добровільно, допоки ми мали на те можливості. Тепер же повернення німецького війська годі зупинити. Якщо країни Антанти мають інтерес до підтримання миру і порядку в цих країнах, то вони мусять подбати про це самі” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.29].

Відповідно до духу цього документа зовнішньополітичне керівництво Німеччини дало санкцію на укладання угоди між Директорією та німцями від 14 грудня 1918 р., згідно з якою українські республіканські війська зайняли Київ. Оскільки на той час вже не було певності відносно того, чи дійсно Антанта підтримує уряд гетьмана й вимагає військової допомоги для гетьмана з німецького боку, то німці переорієнтувалися на нову провідну політично-військову силу з метою забезпечити вивід війська додому. Цьому сприяла й рішуча позиція Директорії, вплив якої на той час виразно зростав. Повірений у справах Німеччини в Україні граф фон Берхем звітує 15 грудня 1918 р. своєму міністерству у Берлін: “Директорія, здаючи собі справу зі своєї сили, проводить щодо нас достатньо упевнену лінію, відкрито погрожує проголошення народної війни, якщо ми вдамося до спротиву під час входу республіканських військ до Києва й, з іншого боку, гарантує безперешкодну евакуацію в разі нашої поступливості” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.29]. У новій українській внутрішній ситуації німці, мабуть, не втратили надії втримати та модернізувати важелі впливу на політичне та економічне життя країни. Граф Берхем відразу ж (14 грудня 1918 р.) встановив *de facto* відносини з новим урядом й намагався схилити його до визнання та підтвердження всіх дотеперішніх економічних угод між Україною та Німеччиною [2.-RWA1170.-Bl.11ff]. Німецька дипломатія в Києві таким чином не втрачала надії й надалі реалізовувати свої економічні цілі в Україні. Проте у приватному листі граф Берхем ще 5 грудня попри весь свій службовий оптимізм з прикрістю констатує, що німецький вплив в Україні “постійно занепадає” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.29]. Наприкінці грудня загальна ситуація в Україні стає в такій мірі несприятливою, що граф ставить перед Берліном питання про відкликання свого дипломатичного представника з Києва [3.-S.162].

Його оцінка перспектив укладення економічних та фінансових угод з Україною була негативною. Таким чином, наприкінці грудня 1918 р. німецький представник у Києві остаточно дійшов висновку про неможливість реалізувати в Україні політику, що ґрунтується на правовій базі Бресту та його доби. На кінець року цю позицію засвоїв і тодішній керівник зовнішньополітичного відомства Німеччини Зольф [4.-S.242].

Проте вже на початку нового 1919 р. разом зі зміною високопосадовців у німецькому зовнішньополітичному відомстві новий державний секретар закордонних справ Німеччини Брокдорфф-Рантцау переглядає українську політику Німеччини. Першим кроком нового державного секретаря була відмова припинити або понизити рівень дипломатичних стосунків з Україною. 2 січня 1919 р. він телеграфує повіреному у справах Німеччини в Україні графу фон Берхему: “Відкликання представництва з Києва може справити враження, ніби ми кидаємо Україну напризволяще або, щонайменше,

обмежуємо наші дипломатичні стосунки. З огляду на невизначеність ситуації, це було б небажаним. До такого кроку треба вдатися лише тоді, коли українці не в змозі будуть забезпечити екстериторіальність нашого представництва та безпеку наших дипломатів“ [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.30].

Через кілька днів нове зовнішньополітичне керівництво Німеччини вже мало нову українську програму. Її докладно викладено графом Брокдорфф-Рантцау у телеграмі повіреному у справах Німеччини в Києві графу фон Берхему, датованій 5 січня 1919 р.: “Ваші звіти останнього часу свідчать про те, що Ви схильні вважати, ніби подальше дотримання нами політики незалежної України є безцільне, оскільки Україна після виведення наших військ впаде до ніг російського більшовизму. Я не можу підтримати такого погляду. Тут (у Берліні) складається враження, що так званий український більшовизм не є ідентичним великоруському та що особливі соціальні проблеми (наприклад, питання про землю), а також національна свідомість, що так зміцніла протягом попередньої доби, дозволять свідомому своїх цілей уряду закріпити внутрішній антагонізм до російського більшовизму та волю до розбудови власної держави. Згідно з повідомленнями преси українські соціал-демократи на останньому з’їзді наголосили на своїй відданості ідеї незалежності України. Наполягання на цій тезі виглядає більш можливим тому, що галицька Україна вже існує як самостійне ядро й об’єднання з нею українських губерній Росії не виглядає неприродним. Звичайно, що, дивлячись на справу під таким кутом зору, навряд чи можна очікувати виникнення України, яка б сягала теренів Війська Донського. Мову можна вести про державу, яка б включала в себе такі українські губернії, як Волинська, Подільська, Київська (з невеликими територіальними корекціями) та Херсонська в якості виходу до моря. Харківською губернією, Донбасом та Кримом Україна муситиме поступитися Росії. Втрата Донецького басейну буде компенсована галицькою нафтою. Виникнення такої держави, особливо в якості природного супротивника Польщі, є в наших інтересах. Виходячи з цього, ми маємо впливати на уряд з тим, щоби він діяв у цьому напрямку наскільки це можливо. Звичайно, ситуація скрутна, оскільки вочевидь бракує засобів боротьби. Окрім того, що російські більшовики на півночі, козаки та Добровольча армія на сході, Польща на заході налаштовані вороже, а Антанта під проводом проросійськи налаштованої Франції в найліпшому разі недружно.

Наразі важко визначити, в якій мірі радянський уряд та великороси на сході задовольняться східними губерніями й чи буде можливо зіткнутися їх один з одним. На заході виглядало б доцільним зближення з Румунією навіть за умови відмови від Бессарабії та інших жертв. Шляхом визнання з боку Румунії та визнання спільності інтересів з нею Україна мала б більше шансів втриматися. Це посилювало б позиції України та перекинуло б міст до Антанти й, окрім того, паралізувало б французьку підтримку Польщі. У внутрішній сфері уряд мав би вдатися до енергійних консолідуючих заходів, щонайшвидше створити дисципліновану армію та заходитися навколо поміркованих демократичних кроків. Прошу проаналізувати такий погляд. У випадку, коли обставини дозволяють його реалізацію, прошу обговорити його з державним проводом (України) та запевнити його, що ми з зацікавленням ставимось до утворення української держави й надамо їй підтримку, яка буде в наших силах” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.30]. Таким чином, у Берліні намагалися реанімувати стару українську політику, надавши їй актуальних рис, а саме – Україна має бути противагою вже не Росії, а новому конкуренту на сході – Польщі. У цьому контексті Берлін знову звертається до своєї жовтневої програми 1918 р., яка передбачала нав’язання Україною стосунків з Антантою й у такий спосіб її ширшу міжнародну легітимацію.

Проте до літа 1919 р. внутрішнє та зовнішнє становище Німеччини зазнало таких змін, ігнорувати які берлінська дипломатія просто не могла. Нові європейські реалії змусили Німеччину переглянути серед іншого також і свою східну політику. Так, у

меморандумі від 6 липня 1919 р. німецьке зовнішньополітичне відомство в такий спосіб окреслює східну політику Берліна: “Мусимо особливо наголосити на тому, що ми аж ніяк не опираємось ідеї возз’єднання теренів, які раніш належали до Росії. Дні німецької політики підтримки нових незалежних держав остаточно минули” [3.-Vd.2.-S.158].

Така однозначна констатація необхідності зміни зовнішньополітичного курсу виглядає абсолютно слушною і виправданою. Адже укладення Версальського договору остаточно позбавило Німеччину можливості маневру в українських справах. Проте українська дипломатія до останньої хвилини намагалась реалізувати ті потенції, які містилися в собі українсько-німецькі контакти. Так, 7 липня 1919 р. перший секретар українського представництва в Берліні Косий у такий спосіб окреслив українське бачення перспектив українсько-німецької кооперації: “З українського погляду варто було б привітати відхилення Німеччиною підписання мирного договору. Тоді Німеччина, незважаючи на протести генерала Нудана, могла б озброїти 100 тис. українських військовополонених, що перебувають тут, і відправити їх в Україну. Окрім того, Німеччина могла б зі свого боку розпочати боротьбу з Польщею і зв’язати в такий спосіб головні польські сили” [4.-S.245].

Приблизно у той же час, але вже в Берліні, в МЗС Німеччини відбувається розмова між колишнім гетьманом України Павлом Скоропадським та першим секретарем МЗС Німеччини Майером. Майер виклав перебіг розмови й деякі свої висновки в такий спосіб: “Про відновлення нормальної ситуації в Україні, спираючись на власні сили, на думку генерала, не може бути й мови. Це стосується не тільки самої України, але й цілої Росії, чиє піднесення без сторонньої допомоги також неможливе.

Що стосується майбутнього Росії, то гетьман тримається думки, що вороття до старої монархічної автократичної системи так само неможливе, як і створення різних автономних держав. На його думку, єдиним розв’язанням може бути створення федеративної Росії, яка б охоплювала, за незначними виключеннями, всю територію колишньої імперії, надавала б частинам імперії далекосяжної культурної та економічної автономії, а в політичному плані становила б собою сильну централізовану структуру. Він тримається думки, що саме зараз необхідно вдатися до дій у будь-якій формі, щоби надати поле діяльності тим елементам в Росії, які підтримують ідею порядку. Він чудово розуміє, що Німеччина наразі не в змозі вдатися до якихось кроків ані у військовому, ані у фінансовому аспектах; проте вона цілком спроможна оприлюднити свої політичні ідеї стосовно своїх майбутніх стосунків з Росією та Україною, яка становитиме собою суттєву складову частину майбутньої федеративної Росії. Генерал просить дати відповідь на запитання, чи розглядає німецький уряд його як остаточно безперспективного політика, чи розраховує на його співпрацю як діяча, який активно братиме участь у майбутніх відбудовчих процесах. Оскільки Німеччина через вищезазначені обставини неспроможна до активних дій, спілка Німеччини з однією з країн Антанти абсолютно необхідна, й він вважає, що Англія найбільш підходить для такої ролі. Далі генерал повідомив, що він має до диспозиції організацію відданих чоловіків, яких він дотепер утримував власним коштом. Але надалі він робити цього буде не в змозі і просить відповісти, чи вважає Німеччина для себе важливим подальше існування цієї організації й чи готова вона надати їй (приблизно 10 осіб) принаймні незначну фінансову допомогу. Моя власна думка з цього приводу зводиться до того, що план створення самостійної української держави остаточно занепащено й доцільною формою майбутньої Росії було б створення федеративної держави. Німеччина життєво зацікавлена у прискореному відновленні порядку в Росії й буде підтримувати всі зусилля у цьому напрямі. Я сподіваюсь, що якщо обставини дозволять генералу знову відігравати в цьому процесі активну роль, він разом з німецьким урядом працюватиме у цьому напрямі і плекатиме дружні стосунки з Німеччиною. Що стосується залучення однієї з країн Антанти, то, на мій погляд, Англія не є оптимальним варіантом, оскільки не зацікавлена в прискореному

відновленні сильної та централізованої Росії. Англійські інтереси обмежуються під сучасну пору розбудовою сфер впливу на Кавказі та в балтійських провінціях. Найбільш доцільним було б, на мій погляд, розбудити в американцях інтерес до зусиль по відбудові Росії” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

У цьому документі впадає у вічі федералістична заангажованість колишнього голови Української держави, проте, з огляду на двоїтий характер гетьманської політики під час осінньої кризи 1918 р., вона аж ніяк не виглядає неприродно. Окрім того, пояснення настанови Скоропадського влітку 1919 р. можна пошукати і у військово-стратегічній ситуації на той час в Україні. Варто пригадати, що саме під ту пору військові успіхи Збройних сил півдня Росії сягнули свого апогею, й перспективи не тільки Української Народної Республіки, але й радянської Росії виглядали особливо непевно.

Звіт німецького дипломата про розмову з П. Скоропадським потрапив на резолюцію до унтерстатссекретаря МЗС Німеччини фон Ганіеля, який резюмував офіційну позицію МЗС у такий спосіб: “...подальше існування вищезазначеної організації не становить для нас жодного інтересу” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

Логічно, що в загальноєвропейській ситуації, яка склалася після укладення версальських документів, німецька дипломатія не наважувалася робити ставку на українське політичне угруповання, яке, на відміну від республіканців, не мало ані збройної сили для реалізації своїх державних амбіцій, ані оперативного терену. Проте відмова берлінської дипломатії у прямій підтримці гетьману посприяла його переїзду до Швейцарії для встановлення контактів з представниками Антанти. Стосовно останнього фон Ганіель висловився гранично красномовно: “Німеччина у цьому виразно зацікавлена” [5.-Vol.25.-№2.-S.290].

Невдача гетьманського угруповання була абсолютно характерною й для зусиль інших українських нерадянських державних центрів. Так, всі намагання української республіканської дипломатії, яка на той час все ж таки могла посилятись на певні об’єктивні здобутки Директорії на території України, зберегти свій потенціал на німецькому напрямку також виявилися марними. З огляду на Версальські документи український посланник у Відні звертається 10 липня 1919 року до посла Німеччини в Австрії графа фон Веделя з проханням з’ясувати німецьку позицію в українському питанні. Посол телеграфує запит до Берліна: “Берестейський договір у Версалі скасовано, внаслідок чого договірні відносини між Україною та Німеччиною перестали існувати. Український посланник просить мене визначити, чи є можливим поновити договір, оскільки він стосується відносин між Німеччиною та Україною, щоби Україна й надалі могла б існувати як визнана Німеччиною незалежна держава й щоби розбудовувати на цих підвалинах майбутню політику” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

Українська дипломатія вочевидь намагалася врятувати становище, в якому опинилася внаслідок несприятливого для себе розвитку подій на Версальській мирній конференції. Але Берлін також був неспроможний зарадити українським проблемам. Унтерстатссекретар зовнішніх справ Ганіель дав 12 липня 1919 р. відповідь на запит німецького посла у Відні відносно українських справ: “Прошу повідомити українського посланника про наступне: відновлення договору (мається на увазі підписаний 9 лютого 1918 р. у Бересті мирний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною та Україною) з українським урядом виглядає, на жаль, нездійсненним, оскільки німецький уряд у відповідності до статті 117 мирного договору (Версальського) зобов’язався у випадку з Україною визнати всі домовленості союзних та асоційованих країн, а останні дотепер ще не визнали України” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34]. Версальський договір, таким чином, у вельми виразний спосіб уявив абсолютний брак спроможності Німеччини проводити самостійну українську політику. Засаднича підлеглисть Берліна колишнім супротивникам у війні в питаннях зовнішньої політики й

параліч власної зовнішньополітичної ініціативи на українському напрямку призвели до того, що Берлін не наважувався навіть дати чіткої відповіді на питання, чи визнає він незалежну Україну, чи ні. Така прострація протривала до осені 1919 р., коли німецька дипломатія зважувала питання, чи у зв'язку зі вступом у силу Версальського договору Німеччина взагалі має право підтримувати офіційні стосунки з урядом Директорії [4.-С.246].

Проте, незважаючи на вимогу, яка містилася у Версальському договорі, визнати всі договори Німеччини на Сході Європи неправочинними, Берлін аж ніяк не поспішав розривати всі контакти з УНР. Більше того, німці навіть наважувались таємно передавати українцям гривневу готівку, яка була надрукована свого часу Імперським монетним двором ще за угодами з урядом гетьмана Скоропадського. Грошова маса транспортувалася з Бреслау літаками в Кам'янець-Подільський. Попри те, що це, вочевидь, входило у суперечку з обов'язками Німеччини перед країнами-переможницями та й з власною позицією в питанні українського депозиту, німецьке зовнішньополітичне відомство дало у вересні 1919 р. офіційну санкцію як на видачу емісарам Петлюри затребуваних сум, так і на транспортування їх літаками німецької авіакомпанії в Україну [6.-R901/87035.-S.34]. Кількість рейсів наразі встановити важко, відомо лише, що восени-взимку 1919 р. зазнали аварії два великі транспортні літаки типу К-69 Німецької авіакомпанії, які здійснювали рейси на замовлення українського уряду. На борту одного з них після аварії було знайдено серед іншого й 700 000 австрійських крон [6.-R901/87035.-S.13].

Це засвідчує, що німецький уряд не так жорстко дотримувався позиції блокування українських урядових рахунків у німецьких банках. Що стосується грошової маси, що її передала Німеччина Україні повітряним шляхом восени 1919 р., то про неї дає певне уявлення звіт Німецької авіакомпанії, переданий у МЗС Німеччини на початку осені 1919 р.: “До цього часу ми перевезли для українського уряду 2 600 тонн українських грошей – багато сотень мільйонів” [6.-R901/87035.-S.42].

Така лояльність німецького керівництва до українського уряду пояснювалася тією обставиною, що й УНР, й Німеччина знаходилися у стані конфлікту з Польщею. Варто зазначити, що згідно зі звітом дирекції Імперського монетного двору на травень 1919 р. у його сховищах зберігалось новонадрукованої української валюти в банкнотах загальним номіналом в 4 513 460 000 гривень, не рахуючи кредитових білетів та інших цінних паперів та знаків оплати [6.-R901/87035.-S.59].

Тим часом, дипломатія УНР намагалася зацікавити європейські держави новими проектами і комбінаціями, які дозволили б перевести питання про відновлення УНР на українських теренах у практичну площину. Уряд УНР в екзилі та його представництва в європейських столицях працювали над утворенням широкої європейської коаліції, яка була б зацікавлена у підтримці збройної боротьби українських республіканців проти радянського уряду й відновленні української незалежної держави. Навесні 1920 р. керівник української місії у Лондоні Марголін виступив під час контактів з німецькими дипломатами з ініціативою саме в такому дусі. У викладі співробітника посольства Німеччини в Лондоні, таємного радника фон Шуберта погляди Марголіна на шляхи розв'язання української проблеми виглядали таким чином: “Пан Марголін провів багато часу в Парижі в якості члена української делегації на мирних переговорах й дійшов висновку, що французи бажають будь-що збудувати сильну Польщу з метою створення, з огляду на відпадіння Росії, серйозної противаги Німеччині. Французи пообіцяли передати Польщі всю Галичину й згодні з появою невеликої України під польським протекторатом. Пан Марголін тримається погляду, що найкращим з тактичних міркувань було б зайняти в Парижі позицію, яка відповідала б французьким побажанням й навіть заманіфестувати полонофільську позицію. Керівник української місії в Парижі граф Тишкевич також цієї думки. Проте, загалом, слід давати собі справу з того, що політика

України визначатиметься Лондоном та Берліном. Пан Марголін наголошує, що метою України є привернення інтересу Англії та Німеччини до своїх проблем. Україна, здається, становить собою ту проблему, яка може об'єднати Німеччину та Англію. Саме на цьому засновку ґрунтується українська політика.

З боку Франції Україна, як того вчить минуле, немає чого очікувати; тим більш привабливою є для України Німеччина, звідки вона сподівається отримувати в обмін за свою сировину різноманітну техніку та особливо інженерів. Англія, яка зараз опанувала Чорним морем й отримала в такий спосіб вільне сполучення з Україною, також може стати вигідним партнером. Пан Марголін вважає хибним вже зараз звертати увагу Англії на той факт, що Україна сподівається отримати допомогу від Німеччини. Він більш схильний заявити англійцям, що німцям потрібно надати можливість впливати на північні нові незалежні держави. Проте це не означає, що Німеччина буде витиснута з України. Навпаки, Україна розраховує на те, що отримає пізніше можливість задовольняти певні свої потреби саме в Німеччині і то за згоди Англії.

Пан Марголін підтримує контакт з приватним секретарем Ллойд Джорджа Філіпом Керром й сподівається найближчим часом особисто зустрітись з ним. Він вже був прийнятий лордом Гардінжем, який відкрито висловлювався проти Польщі й постійно питав, чи визнає радянський уряд незалежність України, якщо її визнає Антанта. Що стосується становища в самій Україні, то більшовикам вдалося, на жаль, зайняти велику частину країни разом з Києвом, де Раковський утворив так званий український уряд, нещодавно визнаний радянським урядом. Пан Петлюра перебуває наразі у Варшаві. Він, звичайно, змушений там вдавати, нібито погоджується з польськими побажаннями. Насправді його бажанням є щонайшвидше повернутися до своїх військ у Вінницю, серед яких він користується великим авторитетом. Петлюра також виступає за утворення великої, вільної від радянської Росії та Польщі, незалежної України. По всій Україні нуртують зараз повстання проти більшовиків. Наразі ще не ясно, чи треба буде видаляти більшовиків з України за допомогою оружно́ї сили, чи ж їх можна буде дипломатичними засобами схилити залишити країну. Тим часом українці намагаються просуватися вперед останнім шляхом. У такій ситуації можна було б спробувати схилити Антанту підписувати мирний договір з радянською Росією тільки за умови, якщо вона звільнить Україну. Союзники, таким чином, могли б наслідувати приклад Німеччини” [3.-Vd.2.-S.120].

Через два місяці барон фон Мальтцан повідомляє райхсміністра: “2 травня 1920 р. з Гельсінґфорсу до Берліна прибув генерал Маннергейм. Як мені стало відомо з інформованих кіл, його місія пов'язана з польсько-українською спілкою. Антанта нібито дійшла в Сан-Ремо думки, що з огляду на політичні та економічні міркування, є бажаним надати підтримку новим незалежним державам, деякі з яких, на думку Антанти, демонструють схильність порозумітися з Німеччиною в економічних питаннях й об'єднати їх у тривку смугу між Німеччиною та радянською Росією. З огляду на це Англія підтримала у Варшаві укладення польсько-українського союзу, що спрямований своїм вістрям проти радянської Росії, й сприяла його виникненню. Надалі план передбачає, що Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія приєднаються до цього союзу в більш чи менш тривкій формі. Це приєднання виглядає тим більш необхідним, бо, як стало відомо, Брусілов концентрує під Могилевом сильну радянську армію з метою завдати наприкінці травня успішного удару. Литва наразі демонструє принаймні схильність до політичного союзу, Латвія – тим паче. Найбільш широкі перспективи відкриваються, на думку Англії, у Фінляндії, яка відчуває найсильнішу антипатію до більшовиків. Генерал Маннергейм мав учора кількагодинну розмову з генералом Малькольмом, під час якої вентилювалося питання про залучення до участі у проекті залишків колишніх російських військ, які наразі перебувають у Німеччині, та тих німецьких частин, що налаштовані антибільшовицьки й не бажають демобілізації. Під

час цієї розмови англійці, як вважається, запропонували застосувати ці загони на польському та литовському фронті або зважити на позицію українців й переправити морем німецькі загони під видом добровольчого корпусу з українських німців-колоністів до України. Про те, що подібні плани обговорюються вже деякий час, свідчать тривкі чутки про утворення німецько-українського добровольчого корпусу. Зацікавлені особи навіть обережно зондували у мене питання, якою була б реакція Німеччини на такий план. Я відповів, що німецький уряд не має наміру брати участь у збройній боротьбі проти радянської Росії, доки радянська Росія не загрожує німецьким кордонам” [1.-Abt.I.-Ukraine1.-Bd.34].

На тлі цієї розмови особливу вагу набувала інформація конфіденційного характеру, отримана тим же німецьким посольством у Лондоні 15 травня, згідно з якою метою наступу Червоної армії є не тільки розгром Польщі, який на той час вже був очевидним фактом, але й вторгнення на німецьку територію [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

Загалом, беручи до уваги те, що Червона армія у травні 1920 р. набрала безпрецедентного розгону в західному напрямку, а комуністична еліта радянської Росії вперше за роки збройної боротьби отримала реальну можливість втілити постулат пролетарського інтернаціоналізму про братню допомогу “поневолею трудящим” європейських країн, можна вважати, що перспектива революційної війни під омофором радянської Росії наблизилась до Центральної та Західної Європи впритул. У такій ситуації українська дипломатія отримала нову перспективу й певний шанс інтегрувати українське питання в нову систему військово-політичних координат, що виникла внаслідок загрози радянської інвазії в Європу. У новому геополітичному проекті виявилася зацікавленою, перш за все, Польща, яка обстоювала ідею створення широкої антимосковської коаліції з залученням України, Балтії та деяких інших держав. До того ж українсько-польська спілка вже на той час існувала. Окрім очевидних суто військово-стратегічних чинників, що мотивували таку комбінацію, важливу роль відігравала й надія на прискорену інтеграцію Польщі в повоєнну військово, політичну та економічну систему, адже, в разі перебрання Польщею на себе функції лідера санітарної смуги по периметру кордонів радянської Росії, Варшава вправі була б розраховувати на інтенсифікацію її стосунків з країнами-лідерами повоєнної Європи. Проте така загалом сприятлива для української справи ситуація не протривала довго – німецький уряд оголосив про свій нейтралітет під час радянсько-польської війни й важливий геостратегічний резерв України, в котрий вже раз, не було використано.

У контексті німецької політики українське питання й надалі не набувало пріоритетного значення, хоча уваги до цього напряму європейської політики у МЗС Німеччини не бракувало. Ганіель фон Гаймгаузен, що на той час вже обіймав посаду державного секретаря зовнішньополітичного відомства Німеччини, окреслює німецьку позицію щодо України такими параметрами: “У нашій російській політиці слід розрізняти нашу настанову до нових незалежних держав колишньої Росії від настанови до радянської Росії. У відношенні до окремих нових держав ми втілювали політичну лінію, яка передбачає, згідно з зафіксованим у Версальському мирному договорі положенням, суворе дотримання принципу права націй на самовизначення. Ми слідкували за змагом нових держав та України до самовизначення з об’єктивною симпатією, не відмовляючись при цьому від нашої стриманості та узалежнювали всі окремі побажання визнання *de jure* від аналогічного кроку Антанти.

Стосовно України слід наголосити, що ми визнали Україну *de jure* і *de facto* незалежною державою, але з огляду на стан хаосу, який опанував країною, не можемо наразі визнати жодного з конкуруючих урядів повноважним партнером по переговорах” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

Тим часом українські дипломати не припиняють своїх контактів з МЗС Німеччини. Радник Блюхер інформує 5 серпня 1920 р. керівництво МЗС: “Керівник українського

пресового бюро в Лозанні пан Степанковський прибув сьогодні до мене й заявив таке: англійська сторона зондувала останніми днями у гетьмана Скоропадського, що на цей час перебуває в Лозанні, питання, чи готовий він стати на чолі акції, яка б проводилася в Україні за підтримкою Англії. Скоропадський відповів на це, що він зробив би це тільки за умови, якщо зможе розраховувати також і на німецьку допомогу. Англіїці заявили на це, що співдія Англії та Німеччини в цій справі була б, на їх погляд, надзвичайно слушною. Згідно з планом передбачається захопити Одесу й зосередити в ній залишки українських військ. Військових рейдів у внутрішні регіони не передбачається, натомість слід буде намагатись організувати торгівлю з тилом й встановити в такий спосіб контакт з селянством та німецькими колоністами. У такий спосіб можна буде поступово й обережно охоплювати своїм впливом внутрішні райони країни. Ніхто не сумнівається у підтримці Врангеля, колишнього командира батальйону в полку Скоропадського. Переговори з англійського боку ведуться майором Ленглі, англійським військовим аташе в Берні. 8 серпня має відбутися наступний раунд, для участі в якому з Лондона має прибути впливова особа. Планується також зустріч Скоропадського з Ллойд Джорджем під час відпочинку останнього у Швейцарії. До цього часу англійці вели переговори в неформальній атмосфері. Якщо ці контакти приведуть до мети, то українська ініціатива отримає не офіційну, а приватну підтримку. Йдеться про створення англійсько-німецького синдикату для сприяння розвитку України. Пан Степанковський прибув до Берліна, щоби з'ясувати німецьку позицію щодо цього проекту. Я відповів пану Степанковському, що справа виглядає як провокація, як спроба вивести нас з нашого стану нейтралітету стосовно більшовиків. Ми не можемо брати участі в жодній акції, яка б означала порушення нашого нейтралітету. Проте якщо ця акція носитиме не військовий, а торговельний характер, то стосуватиметься скоріш німецьких торговельних кіл, ніж уряду” [1.-Abt.IA, Intern. Angelegenheiten 2.-Bd.2].

Для розвитку цієї теми варто зазначити, що в жовтні 1920 р. Степанковський знову відвідує Блюхера й інформує його про велике зацікавлення до цього проекту в Лондоні. Цього разу аргументація Степанковського подіяла, вочевидь, сильніше, й у Берліні заходилися готувати Степанковському аудієнцію у держсекретаря Симона Ганіеля. Загалом, останній слід намагань гетьманської групи повернути зацікавлення Німеччини до одеського плану знаходимо у грудні 1920 р., коли цієї теми торкався під час бесіди в МЗС ад'ютант гетьмана Зелінівський [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

19 листопада 1920 р. високопосадовець МЗС, дійсний радник фон Мальтцан у своєму меморандумі про українську ситуацію, укладеному для райхсміністра зовнішніх справ Німеччини резюмує стан справ в Україні та навколо неї у такий спосіб: “Радянську Україну та уряд Раковського визнано не тільки радянською Росією, але, в рамках Ризького миру, й Польщею. Польща уклала в Ризі мир з повноважним представником радянської України. Тепер Україна планує укласти з нами, як незалежна держава, угоди про пошту, телеграф та бездротове сполучення. Питання військовополонених, що під цю пору ще знаходяться в Україні, також відіграє свою роль... Україна є визнаною нами незалежною державою, але численні українські уряди через брак державної території нами не визнані, й представництву Петлюри дозволено здійснювати свою діяльність з суто практичних міркувань, а саме для розв'язання проблем загального особистого характеру, які стосуються тих українців, які не визнають уряду Раковського. Визнання радянської України, тобто уряду Раковського, становило б собою вихід зі стану нашого дотеперішнього нейтралітету, чого, на мій погляд, стан речей від нас наразі не вимагає. Окремої угоди у справі військовополонених ми також не потребуємо, оскільки ця проблема регулюється нашим договором з радянською Росією. Окрім того, війська армії Павленка та уряд Петлюри все ще знаходяться на терені України... Дні Павленка та Петлюри злічені, оскільки радянська армія після розгрому Врангеля з успіхом діє проти Павленка” [1.-Abt.IA.-Ukraine1.-Bd.34].

Такий вбивчий для українського екзильного уряду аналіз ситуації в Україні характерний для кінця 1920 р. Тогочасна військово-стратегічна ситуація в Україні все більше налаштовувала Берлін на виразну радянську орієнтацію. Саме 1920 р. починають закладатися підвалини німецько-радянського порозуміння, яке мало своїм апогеєм Рапалльську угоду. У контексті такої політики екзильні українські уряди не мали ніяких шансів на визнання або підтримку з боку Берліна. Берестейська епоха у стосунках між Україною та Німеччиною дійшла свого завершення й розпочиналась нова доба, доба німецько-радянського партнерства.

Джерела та література

1. Politisches Archiv des Auswaertiges Amtes.
2. Deutsches Zentralarchiv.
3. Akten zur deutschen Aussenpolitik. – Goettingen, 1984.
4. Grupp P. Deute Aussenpolitik im Schatten von Versailles. – Paderborn, 1988.
5. Golczewski F. Deutschland und die Ukraine-Politik 1918-1926 // Nationalities Papers, 1997.
6. Bundesarchiv.

SUMMARY

The article deals with political aspects of Ukrainian-German relations at the end of World War I and the first post-war years.

О.М. Ігнатуша

РЕАКЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА МОДЕРНІЗАЦІЙНИЙ ВИКЛИК НОВОЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Визначаючи соціально-політичні причини і фактори організаційного розколу Російської православної церкви в Україні, який остаточно оформився в 20-х роках XX ст., маємо, передусім, зазначити їх поступове накопичення в різних площинах суспільного буття. Причому особливої впливовості набували фактори, викристалізовані XIX століттям. Їх характерними ознаками були модернізаційні трансформації всеросійських структур під впливом розвитку світових і особливо європейських суспільств і, водночас, прискорена інтеграція України у всеросійську систему.

Теза про генетичну залежність церковних реформ 20-х років XX ст. від розвитку українського суспільства в контексті загальносвітового історичного процесу є, на наш погляд, принциповою. Вона дає можливість розглядати явище тодішнього церковного розколу в Україні як результат національного розвитку на шляху індустріальної модернізації, а не як продукт ситуативного маніпулювання церквою з боку державної влади.

Дана теза спонукає нас до висунення гіпотез: 1) про регенерування протягом XIX – початку XX ст. українських церковних традицій, сформованих попередніми поколіннями; 2) про поширення демократичних процесів і гуманістичних тенденцій в українському церковному середовищі, сутність яких була визначена загальноєвропейськими процесами епох Відродження, Реформації, Просвітництва; 3) про аналогію характеру церковного розколу єдиної на постімперському просторі Російської церкви з характером кризи інших суспільних структур.

Ці гіпотези вимагають всебічного осмислення та поглибленого вивчення суспільних процесів, дійовою особою яких була Російська православна церква в Україні